

מבוא

רינת משה ורוני טיארק'אן-אור

א. פתח דבר: צה"ל כצבא העם בעידן הניאו-ליברלי

ב. תיאור תהליך הלמידה, ממד"ה

ג. השותפים בפרויקט

ד. על המאמרים

ה. על הכותבות ועל הכותבים

א. פתח דבר: צה"ל כצבא העם בעידן הניאו-ליברלי

חשיבותו המכרעת של ההיבט הכלכלי בפענוח נושאים חברתיים, מדיניים, תקשורתיים וכאלה העוסקים בחיי היום-יום – היא מובנת מאליה כמעט בכל ארגון ובכל דיון. ברם, כחוקרי יחסי צבא-חברה בתוך צה"ל, למדנו עם השנים שמקומה של הכלכלה בתוך "צבא העם" אינו טריוויאלי; בשונה מגופים מוסדיים אחרים ובודאי מארגונים פרטיים שבהם הכלכלה מוצגת ונתפסת כמניעה תהליכים, לפעמים נדמה שבצה"ל שהשיקול הכלכלי הוא תוצאתי ומהווה "כינור שני" למניעים אחרים: ביטחוניים, חברתיים ו/או אידיאולוגיים.¹

עם זאת, נראה שבשנים האחרונות נסדקת הנחה זו: החלטות רבות הקשורות לצה"ל מתקבלות על-ידי המדינה ועל-ידי צה"ל עצמו ומערבות, יותר מבעבר, אלמנטים כלכליים. השיח הכלכלי הופך נוכח יותר ויותר בכל הנוגע לתהליכים ומבנים בצה"ל, כמו מודל השירות, בניין הכוח ולעיתים אף מהווה חלק מהדיון בהקשרי הפעלת הכוח. נוכל להעריך שמדובר ב"תגובה מאוחרת" לשינוי מבני ואידאולוגי שהתרחש במשק הישראלי וחלחל גם למוסד האידיאולוגי – אולי החשוב ביותר בחברה הישראלית ובאתוס הבונה אותה – צבא ההגנה לישראל, הוא "צבא העם".

השינוי במדיניות הכלכלית של ישראל מיוחס, בין היתר, לשני אירועים שהתרחשו בכלכלה הישראלית בשנות ה-80 של המאה הקודמת – משבר הבנקים ותוכנית הייצוב שלאחריו. בתקופה זו עבר המשק הישראלי ממשק המתנהל על-פי מודל "המדינה המפתחת" (state developmental), המבוסס על-פיתוח מקומות עבודה והשקעה בשכר, למשק המתנהל על-פי מודל ניאו-ליברלי ומאמץ עקרונות של שוק חופשי

1. בשיחה שערכנו עם אחד מהכלכלנים הבכירים בישראל, הוא ביטא היטב עמדה זו: "הרמטכ"ל לא אמור להתעסק בהיבטים כלכליים, הוא אמור להביא ביטחון למדינה. כסף הוא לא עניין כאן".

והשקעה בהון כמנוע צמיחה (ממן, 2016; פילק, 2016). אירוע נוסף שהשפיע על התודעה הציבורית בישראל היה המחאה הכלכלית של 2011, שהוציאה לרחובות מאות אלפי אנשים על רקע יוקר המחיה בישראל.²

על השינוי במדיניות הכלכלית בישראל ניתן להסתכל גם כחלק מתהליך גלובאלי של שינוי, שתהליכים דומים לו התרחשו במערב אירופה ובצפון אמריקה. במסגרת זו הפכה האידיאולוגיה הניאו-ליברלית לתפיסה ההגמונית בעולם המערבי. כפועל יוצא, גם הצבאות במדינות המערב נדרשו להשתנות ולהתאים עצמם לאמות המידה הכלכליות החדשות ובהן: יעילות ארגונית, תעדוף, דיפרנציאציה וקישון משאבי. עם זאת, השפעותיה של הכלכלה על יחסי חברה וצבא ועל אופני הפיקוח האזרחי על הצבא טרם הובנו במלואם (לוי, 2016) – הן בצבאות העולם והן במקרה של צה"ל. כך לדוגמה, להבנתנו, בתוך צה"ל השיח בנושא הוא כפול: מצד אחד, יש רצון לשמר את מעמדו של צה"ל כ"צבא העם" שמשמעותו היא, בין השאר, המשך שימור המסורת לפיה משקלם של ההיבטים הכלכליים הוא משני. מצד אחר, יותר ויותר החלטות הנוגעות לצה"ל מתקבלות על בסיס כלכלי.

את השפעותיה הפומביות של הכלכלה הניאו-ליברלית על צה"ל, ניתן לסמן בהצהרותיו של הרמטכ"ל בשנות ה-90, רא"ל (מיל) אהוד ברק, כי צה"ל יהפוך ל"צבא קטן וחכם" וכן "מה שלא יורה יקוצץ". התהליך התקדם עם החלתן של תוכנית הביזור המשאבית שכונתה "אביב נעורים" ותוכנית "צה"ל 2000". הללו התרחשו בסוף שנות ה-90, בתקופת הרמטכ"ל רא"ל (מיל) שאול מופז, שכללה בין היתר הפרטת תחומי לוגיסטיקה ורכש, תהליכים שהובילו לחקיקת "חוק המילואים" (2008), שינויים נוספים שבוצעו בשנת 2014, כמו תר"ש (תוכנית רב-שנתית) גדעון³ והמלצות ועדת לוקר במשרד ראש הממשלה⁴ וכן שינויים במודל העסקת משרתי הקבע אשר בעת כתיבת שורות אלה נמצאים בתהליך יישום והטמעה.

עדות נוספת לחיסרון הגדול בחקר השפעת הכלכלה על יחסי צבא וחברה, מתקבלת מסקירה פשוטה של גוף הידע האמפירי שקיים כיום בתחום זה: רובו ככולו ממוקד בעולמות הרחוקים מכלכלה והנוגעים בעיקר במאפייני לחימה, באסטרטגיה צבאית,

2 כפי שעולה בראיונות עם בכירי היועץ ל"עם כלכלן עצמאי בכיר.

3 תר"ש גדעון היא תוכנית רב שנתית שפרסם צה"ל ביוני 2015 הכוללת תוכנית לבניין הכוח הצבאי ולהתייעלותו ומבוססת על אסטרטגיית צה"ל ועל הערכת האיומים הביטחוניים העתידיים. להרחבה בנושא נקודת המבט של הצבא על התוכנית, ר' לדוגמה מאמר המתאר את התהליך התכנוני ותוצריו בכתב העת הצבאי 'מערכות', maarachot.idf.il/PDF/FILES/9/114059.pdf.

4 ועדה שמונתה במאי 2014 על ידי ראש הממשלה ובראשה עמד אלוף (מיל) יוחנן לוקר. מטרתה הייתה לבחון את תקציב הביטחון. הוועדה הגישה את מסקנותיה ביוני 2015, והללו נתקלו בהתנגדות של מערכת הביטחון. להרחבה ר' [http://www.pmo.gov.il/Documents/duach%20\(2\).pdf](http://www.pmo.gov.il/Documents/duach%20(2).pdf) באתר ראש הממשלה.

ביחסי דרג מדיני ודרג צבאי ועוד. רק מיעוט מהידע בתחום מוקדש לכלכלה כמניע מרכזי בקביעת מארג היחסים בין החברה לצבא (לוי, 2016).

תמונה זו משתקפת גם בדיון הפנימי בצה"ל ובכלל זה במרכז למדעי ההתנהגות (להלן: ממד"ה). אמנם לאורך השנים נכתבו בממד"ה עבודות משמעותיות בנושאים המערבים היבט כלכלי (כמו תהליכי ביזור משאבי, קיצוצים והתייעלות ותקציב הביטחון, בעיקר בתקופות של שינוי ארגוני), אולם למעט נושא ניהול צבא הקבע כ"שוק עבודה", הידע והפעולה בשאר התחומים המערבים פן כלכלי התנהלו, לרוב, באופן מקוטע וללא אינטגרציה והבנה כוללת. כך נוצר מצב שבו הדיון בהיבט הכלכלי מצומצם, מוכפף לצרכים אחרים ומתקיים ברובו דרך הקשרים לוקאליים (ובראשם תקציב הביטחון והדיון הציבורי הסוער שהתנהל סביבו). על רקע זאת, הוקמה בממד"ה קבוצת מחקר ולמידה שעסקה בנושא "יחסי חברה, צבא וכלכלה" ובה נטלו חלק קצינים וקצינות מתחומי מדעי ההתנהגות מכל רחבי צה"ל. כמו כן קיימה הקבוצה מפגשים עם אנשי ציבור ואקדמיה העוסקים בנושא ונציגיה הצטרפו לקבוצת עבודה נוספת שהוקמה לצורך מטרה זהה במכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS).

המאמרים בספר מציפים מנעד נושאים הנוגעים לאופן שבו היבטים כלכליים משפיעים על צה"ל, על התנהלותו הפנימית ועל התנהלותו מול גורמים חיצוניים. סוגיות כלכליות, שעד לאחרונה היו שוליות בשיתח, הפכו למשמעותיות בקביעת החלטות בנושאים מרכזיים בניהול הצבא. כך לדוגמה, בסוגיות של ניהול מערכי כוח האדם בחובה, קבע ומילואים; מיקור חוץ של שירותי מעטפת לוגיסטית; מקומה של הכלכלה בתפיסת המנהיגות והפיקוד; תפיסת התפקיד והשירות של מפקדים לוחמים ועוד. המאמרים מתמקדים בנייתו מקרי בוחן בכל הנוגע לנוכחות ההיבט הכלכלי בצבא וביחסיו עם הסביבה.⁵ התפיסה היא שהמשנת הכלכלי-משאבי אינו עוד אחד בשרשרת הגורמים המנותחים בסביבה, אלא הציר המניע בהתבוננות על הארגון הצבאי, על מפקדיו, על חייליו ועל השירות הצבאי. אנו מקווים אפוא שקריאה במאמרים הללו תאפשר לגבש גישות ותובנות חדשות בדיון החשוב על אודות הקשר המורכב בין חברה, כלכלה וצבא בישראל.

להבנתנו, אחד מן המוטיבים המרכזיים בספר, השוזר כחוט השני את כל מאמריו, הוא המתח שבין צה"ל כצבא העם, הנשען על ערכים קולקטיביסטיים של שליחות, הקרבה ופעולה למען הכלל, ובין חלחולם של ערכים ופרקטיקות ניאוו-ליברליות לתוך הצבא ומגונו. דוגמאות למתח הזה באות לידי ביטוי, למשל, במתן תגמולים כספיים או שווי

5 גישה זו תואמת את עבודותיו של יגיל לוי החוקר את יחסי הצבא והחברה בישראל דרך התפתחות חברת השוק והשפעותיה הרחבות על הצבא. לדוגמה: לוי, יגיל (2003). צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרי בישראל. תל אביב: ידיעות אחרונות, ספרי חמד; לוי, יגיל (2007). מצבא העם לצבא הפריפריות. ירושלים: כרמל.

כסף למשרתים בסדיר ובמילואים, בתעדוף המשרתים לא רק לפי עיקרון הלחימה אלא לפי ערכם בשוק התעסוקה האזרחי ובעיקר בתחומי הטכנולוגיה הגבוהה (היי-טק), בהקטנת מספר המשרתים וביצירת מודלי שירות בררניים (סלקטיביים) וחסכניים יותר בתוך שירות המילואים, ביצירת הסדרי שירות ותגמול דיפרנציאליים חסכניים בין חיילי החובה (משך שירות, דמי קיום, מלגות לימודים אקדמאיים) ועוד. שינויים אלה הם תוצר של משא ומתן בין הסדר הביטחוני הנגזר ממודל "צבא העם" ובין הסדר הניאו-ליברלי אשר מטרתו היא לשמר את האדנים המרכזיים שעליהם הושתת השירות הצבאי בישראל ובראשם את עליונות הלחימה ואת תודעת "צבא העם".

במילים אחרות, הצבא והחברה נמצאים בתהליך ארוך שבו מתנהל משא ומתן מתמשך על טיב ועל אופן חלחולם של הערכים החדשים, מיקומם בתוך השירות הצבאי, מידת הבולטות שתוענק להם בשיח ובדיון הפומבי ועוד. כך, למשל, ניתן למנות את חדירת המימד הכלכלי לשירות המילואים דרך מתן תגמול ופיצוי כספיים בעבור שירות המילואים; את התגברות המובחנות בין המשרתים השונים ויצירת תעדוף במשאבי כוח האדם על-פי קריטריונים כלכליים; את התבססותם של מודלים סלקטיביים לגיוס לצבא ולמשך השירות הצבאי; את הטמעתן של תפיסות תחרותיות של היצע וביקוש לתוך מערכים צבאיים מסוימים כמערך הטכנולוגיה ושירות הקבע ומניעתן ממערכים צבאיים אחרים ובראשם הלוחמים ומערך היבשה, ועוד ועוד.

האסופה הנוכחית מביאה לקדמת הדיון טיעון לפיו אין די באידיאולוגיה הליברלית ובמוסדות חברת השוק כדי לערער, ובוודאי שלא לשנות, את מהות הצבא הישראלי ולהובילו היישר ממודל "צבא העם" אל מודל של צבא מקצועי התנדבותי. נהפוך הוא. בתקופה שבה הכלכלה נכנסת "בדלת הקדמית" לשיח הביטחוני-צבאי בישראל, מתגבשים בד בבד מנגנונים חברתיים-תודעתיים, המאזנים את המשוואה ומותירים על כנו את אידיאל "צבא העם" בתודעה הציבורית. חלחול אמות המידה הניאו-ליברליות לתוך הצבא מתרחש באופן מדורג ומאפשר את שימור ערכי ההקרבה, השליחות ועליונות הלחימה. כלומר, נוצרות ומתפתחות תפיסות חברתיות ותרבותיות חדשות המאפשרות דיבור תועלתני ומשאבי וכן נורמות התנהגות שמספקות לגיטימציה לשימוש בפעולות ובשיח מסוג של היצע וביקוש, מקח-מכר, עלות-תועלת, ניהול והתייעלות, יחד עם שמירה על אזורים "נקיים" מן השיח הכלכלי. כך, מתבססת הבחנה ברורה יותר בתוך הצבא הסדיר, בין קציני הקבע ובין פקודיהם חיילי החובה, באופן המאפשר לשמר את שירות החובה מחוץ להגיונות כלכליים גרידא.

נטען כי בעת כתיבת שורות אלה לא ניתן לחזות את סיום התהליך. בעת כתיבת המחקרים לאסופה הנוכחית נוכחנו לראות כי גם לתוך מערך החובה מחלחלת שפה

ותודעה כלכלית-מעמדית. מערך המילואים, הוא אולי הדוגמה הטובה ביותר לכך: השירות בו מזכה בהוקרה גם בזכות מתן תגמול כלכלי (המוצג כ"פיצוי") וכן בשל הענקת מעמד של מובחרות למשרתים. יחד עם זאת, בכל הקשור לסוגיות של לחימה ולוחמים, ההגיונות הכלכליים מושהים ומטושטשים והופכים ללא רלוונטים.

בדרך זו, אמות מידה נאו-ליברליות פועלות בצבא ומחלחלות לתוך ההגיונות הבסיסיים שלו, אך פעולתם מתרחשת לצד ובתוך המסגרת הקיימת ותוך הקפדה מכוונת על שימור אתוס שירות החובה ומרכזיות הביטחון. במובן זה, הציר המדומיין המוצג בספרות פעמים רבות, המציע קיום תהליך של המרת צבא ההמונים ו"צבא העם" במקרה הישראלי לקצה שני של צבא מקצועי בשכר (לוי, 2003, 2007), או הממיר צבא מודרני בצבא פוסט-מודרני (Moskos, 1977) או פוסט-פורדיסטי (King, 2006), אינו מתאים באופן מלא לתיאור המצב של צה"ל ושל החברה הישראלית.

אם כן, טענתנו המרכזית היא שבעת כתיבת אסופה זו, מודל "צבא העם" בישראל גמיש דיו כדי להכיל את השינויים החלים בתוך מוסדות המדינה בישראל ובשינוי המסויים של מעבר לכלכלת שוק ועדיין לשמור על חשיבות שירות החובה וצבא העם בקרב הציבור הישראלי.

יחד עם זאת, לא ניתן להמעיט בחשיבות התבססותם של משתנים כלכליים נאו-ליברליים בצבא. נדמה כי מקור התבססות זו, באופן כמעט פרדוקסלי, הוא בדימיון הפרופסיונאלי בין התפיסה הביטחונית ובין התפיסה הכלכלית. שתי התפיסות הללו מוצגות בשיח הציבורי כמקצועיות, ממלכתיות וא-פוליטיות, המשרתות את הקולקטיביות (לכאורה) וחפות מכל אינטרסים סקטוריאליים או מתפיסות אידיאולוגיות צרות (סבירסקי וקונור-אטיאס, 2017; ממון ורוזנהק, 2009). כך, לדוגמה, דיווח על "צמיחה כלכלית" מיוחס בדעת הקהל להשפעה חיובית על "הטוב הכללי" ועל הקולקטיב הלאומי, בדומה להשפעות הרחבות והמיטיבות שיש לביטחון על אותו קולקטיב. במובן זה, באידיאולוגיה הכלכלית כמעט ואין חסמים ערכיים ומבניים ומשום כך בכוחה לחלחל לתוככי המערכת הביטחונית והצבאית כמעט באין מפריע. זאת בניגוד לאידיאולוגיות אזרחיות ליברליות, למשל, הנתפסות כמייצגות אג'נדה פוליטית סקטוריאלית ומסוכנת לצבא ולמקצועיות שלו.

המאמרים בקובץ מעלים שאלות שנכון לעכשיו נותרו ללא מענה. אבל, לדעתנו, שאלות אלו רק מצביעות ביתר שאת על הצורך בהמשך מחקר וחשיבה על צה"ל, על הביטחון ועל יחסי חברה וצבא דרך הפריזמה הכלכלית של חברת השוק. כך ניתן לציין שאלות שממשיכות להעסיק את סדר היום הציבורי והצבאי כמו: המשקל שיש למשימות הצבאיות-מבצעיות בצה"ל למול משימותיו החברתיות, האם וכיצד יותר או ישתנה

מודל "צבא העם"? כיצד משמרים בצבא כוח אדם איכותי למול התחרות שמציבה חברת השוק? באילו אופנים מתורגמות התפיסות והפרקטיקות הניאו-ליברליות למנהיגות הצבאית? ומה מקומם של היבטים כלכליים בניהול מלחמה בכלל ועימות מוגבל בפרט? כך או כך, הנושאים העולים בקובץ זה הם בין אלה שיחייבו את מוסדות החברה הישראלית ואת צה"ל לעסוק מחדש בדרכו של "צבא העם" בעידן הכלכלי והניאו-ליברלי של ימינו.

ספר זה מאגד מחקרים המהווים חלק מרכזי מן הידע שגובש בקבוצה. אנו מקווים שהוא יהווה בסיס אמפירי ושיטתי ליצירת תשתית ידע ופעולה בנושא צבא, כלכלה וחברה בצה"ל וישמש ככלי חשיבה ופעולה בעבור מפקדים, אנשי מקצוע וחוקרים העוסקים בחקר צבאות ויחסי חברה צבא.

מאמרי הספר מחולקים לארבע חטיבות נושאיות: "שינויים מבניים: ההון האנושי בצבא, מודלים והשפעות"; "התודעה החברתית: צבא וכלכלה בשיח הציבורי"; "תודעת המשרתים: מפקדים וחיילים בחברה ניאו-ליברלית"; "פתחת השערים: אזרחים בשירות הצבא". חלוקה זו לחטיבות היא הצעה אפשרית אחת שמטרתה לספק מבט פנורמי על המפגש המורכב בין "צבא העם" לכלכלה הניאו-ליברלית; להדגיש את השפעותיו מרובות הכיוונים של המפגש; ולסמן התפתחויות אפשריות לעתיד הקרוב ואולי גם מעבר לכך.

רשימת מקורות

- ז"ק ד', ראביד ג' (2008). **מודלים של צבאות זרים - המהדורה המעודכנת**. צה"ל, ממד"ה.
- לוי, יגיל (2003). **צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרי בישראל**. תל אביב: ידיעות אחרונות, ספרי חמד.
- לוי, יגיל (2007). **מצב העם לצבא הפריפריות**. ירושלים: כרמל.
- לוי, י' (2016). דברי פתיחה. הרצאה בכנס **הצבא וחברת השוק**, 29.11.2016, האוניברסיטה הפתוחה וקהילת צבא וביטחון, האגודה הסוציולוגית הישראלית.
- ממון, ד' (2016). מדינה בכלכלה בעידן הניאו-ליברלי. בתוך 30 שנה למהפכה הניאו-ליברלית בישראל, **חברת מסכמת בעקבות כנס לציון 30 שנה לתוכנית החירום לייצוב המשק** (עמ' 11-18). מרכז אדווה.
- ממון, ד' ורוזנהק ז' (2009). **בנק ישראל: כלכלה פוליטית בעידן ניאו-ליברלי**. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- סברסקי, ש' וקונור-אטיאס א' (2017). **תמונת מצב חברתית 2016**. מרכז אדווה.
- פילק, ד' (2016). מצמיחה מונעת-רווח לצמיחה מונעת-שכר. בתוך 30 שנה למהפכה הניאו-ליברלית בישראל, **חברת מסכמת בעקבות כנס לציון 30 שנה לתוכנית החירום לייצוב המשק** (עמ' 57-59). מרכז אדווה.
- King, A. (2006). The Post-Fordist Military. *Journal of Political and Military Sociology*, 34(2), 359-374.
- Moskos, C.C. (1977). From institution to occupation: Trends in military organization. *Armed Forces and Society*, 4(1), 41-50.

ב. תיאור תהליך הלמידה, ממד"ה

להלן נרצה לתאר בקצרה את תהליך הלמידה שעברנו, אשר הוביל לכתיבת קובץ המאמרים. **המטרה** המוגדרת של תהליך הלמידה הייתה להתחיל בייצור של תשתית ידע מוסדרת העוסקת בקשרים שבין כלכלה, חברה וצבא בישראל, ממגוון זוויות (ארגוניות, יחסי חברה-צבא, מנהיגות, משאבי אנוש ועוד).

נערכו מפגשי למידה אישיים של מנחי הקבוצה עם מומחי תוכן בנושא, מצה"ל, מן האקדמיה ומהמגזר העסקי; פרופ' מומי דאהן, פרופ' דניאל ממון, ד"ר יעקב שיינין, תא"ל ראם עמינח, תא"ל ד"ר ששון חדד,⁶ אל"ם שולי אייל,⁷ אל"ם גיל פנחס,⁸ אל"ם ד"ר הדס שבתאי.⁹

הוקמה קבוצת הלמידה אשר התכנסה בממד"ה החל מסוף שנת 2012, בתדירות של מפגש בחודש, לתהליך למידה משותף ולביסוס מערכת מושגים לניתוח ולחשיבה. המפגשים התנהלו באופן נושאי: בכל מפגש דנו בזווית אחרת של ההיבט הכלכלי ביחסים שבין צבא לחברה. כל דיון הובל על-ידי מומחה חיצוני לקבוצה.

תחומי הדיון שבהם עסקה הקבוצה:

- חשיבה כלכלית וכלכלה פוליטית.
 - יחסי חברה-צבא בראי השוק.
 - תהליך התכנון הצה"לי.
 - הפרטה ומקרה בוחן של מעבר צה"ל לנגב.
 - היבטי חשיבה כלכלית במודלי השירות השונים בצה"ל: מערך הקבע, החובה והמילואים.
 - לחימה בראי הכלכלה.
- לבסוף, יצאו משתתפי הקבוצה למחקרים אמפיריים בתחומים שונים שמופו בתוך הקבוצה, מחקרים אשר תוצריהם מוצגים בקובץ זה.

ג. השותפים לפרויקט

מנחי הקבוצה: רינת משה, רוני טיארג'אן-אור.

משתתפים (לפי סדר הא"ב): מידד אבידר, ד"ר בתיא בן הדור, מירב דרוק, ישי המנחם, ענת וולדמן, שרית טובי, טלי לוי, איילת סיוון, לירז ספיר, ד"ר מוטי ספראי, לימור פומרנץ, מיכל פרנקל, שירה ריבנאי-בהיר, ליאת שמש.

6 תא"ל ראם עמינח ותא"ל ד"ר ששון חדד היו היו עכ"לים (יועץ כספי לרמטכ"ל) בשנים שבהן נכתבה אסופה זו.

7 לשעבר ראש המחלקה לשירותי הפרט, הפרישה והתשלומים בצה"ל (מופ"ת).

8 ראש מחלקת תכנון ביחידת היועץ הכספי לרמטכ"ל בעת פרסום מסמך זה.

9 ראש מחלקת תקציבי יבשה בורעו היבשה בעת כתיבת מסמך זה.

מרצים חיצוניים:

- ד"ר ניצן פלדמן מאוניברסיטת ת"א ומהמכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS), סקר את תחום הידע של כלכלה פוליטית: התפתחות תיאורטית, גישות ומושגי יסוד.
- תא"ל אלון קלוס (אז ראש מחלקת תכנון באגף התכנון) הציג את תהליך התכנון המטכ"לי, את הגורמים המעורבים בתהליך (בזירות הפנים-צבאית והמדינית) ואת משמעותם לאופן ניהול ולתוצאותיו.
- תא"ל רמי בן אפרים, בעת מינויו כר' צוות מטכ"לי בנושא מערך החובה והיבטים משאביים, הציג את הסוגיה שבה עסק הצוות ואת נקודת מבטו.
- סא"ל שלום אלפסי, ר' מנהלת המעבר לקריית ההדרכה בנגב, הציג סיכום והפקת לקחים בתהליך ההפרטה ובניהול מסוג BOT בשלב הקמת קריית ההדרכה.
- ד"ר מיכאל שטננברג, פעיל חברתי וחוקר מהמגזר השלישי, הציג את השפעת החשיבה הכלכלית על ארגונים לשינוי חברתי ועל תנועות חברתיות, כרפרנס לארגונים חוץ-צבאיים.
- מר אולג קומליק, דוקטורנט במחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת בן-גוריון ומרצה בבית הספר למדעי ההתנהגות במסלול האקדמי, המכללה למנהל, הציג סקירה תיאורטית.

ד. על המאמרים

השינויים במודל שירות הקבע כביטוי לאימוץ תפיסות ופרקטיקות נیاו-ליברליות בצה"ל / מוטי ספראי

צבא הקבע הוא גוף שבו, מטבע הדברים, מרוכזת החשיבה הכלכלית בצה"ל, בעיקר בשל עלויות השכר והפרישה.

במשך שני העשורים האחרונים, נסוב מוקד הביקורת הציבורית כלפי צה"ל בעיתונות הכלכלית סביב מודל הפרישה המוקדמת הייחודי לצה"ל. למול האמירה הרווחת כי צה"ל הצליח לשמר את תנאיו הייחודיים ולא נענה לדרישה החברתית לשנות את מודל הפרישה המוקדמת, כותב המאמר מציע טענה לפיה **צה"ל אימץ חלקים נרחבים מהתביעה הנیاו-ליברלית במסגרת השינויים שביצע במודל הקבע**. שינויים לדוגמה הם: הליכה לכיוון של גמישות ושל ערעור היציבות התעסוקתית, דיפרנציאציה ותעדוף בתוך שירות הקבע, השוואה למגזר העסקי ועוד. מהלכים אלו שינו את פניו של שירות הקבע ויצרו תשתית להעצמת השיח הנیاו-ליברלי ביחס אליו.

"צה"ל חלקי שלוש": המובחנות בין הסדרי השירות בצה"ל במשטר הנیاו-ליברלי / רינת משה

העבודה בוחנת את האופן שבו הגיונות כלכליים הוחלו לתוך מערכת היחסים בין החברה לצבא באופן מובחן ודיפרנציאלי לפי סוג השירות – חובה, קבע או מילואים.

מוצע ניסיון למפות ולנתח את סוגי ההצדקות שייצר ההיגיון הכלכלי בחברה ובתודעה הציבורית כלפי הצבא ומשרתיו בחלוקה להסדרי השירות השונים, וכן להציג את הפעולות החברתיות הנגזרות מהגיונות אלו. הניתוח מסייע להבין באופן מורכב את הדיון הציבורי והפנים-צבאי המתקיים ביחס לסוגיות, כמו דימוי ותדמיות של הצבא ושל משרתיו, שינויים במודל הקבע, הרחבת הסדרי העסקה, שינוי בתגמולי השירות בחובה ועוד. העבודה מתבססת על ניתוח הדיון והפעולה הציבוריים בנושא ביטחון וצבא והערכות המצב בנושא יחסי חברה צבא שבוצעו בפרויקט צבא-חברה במרכז למדעי ההתנהגות בצה"ל בין השנים 2012–2016.

מערך המילואים במציאות משתנה - מנגנוני התאמה ושימור / תא"ל הושע פרידמן בן שלום ורוני טיארג'אן-אור

במאמר מציגים הכותבים טענה ולפיה במערך המילואים קיימים גורמים (מבניים ונרטיביים) המובילים לשינוי המאפשר להמשיך ולקיים מערך המשמר מאפיינים קלאסיים של "צבא העם", גם לאחר החדירה המסיבית של המרכיב הכלכלי לתוכו.

במאמר מובאת סקירה של השינויים העיקריים שמתרחשים בעולם המילואים, לצד דיון בכוחות המשמרים את המערך. המאמר מבוסס על סקירת ספרות, על דיונים פנימיים בצה"ל, על סקרים והערכות מצב שנערכו בקרב משרתי מילואים ולוחמים בממד"ה ועל ניסיונם האישי של הכותבים, הפועלים במערך המילואים מזה שנים רבות.

בין הסימבולי לחומרי: התבוננות בסוגיית הפיצוי והתגמול למשרתי המילואים / לירז ספיר

במאמר מתוארת סוגיית הפיצויים והתגמולים למשרתי המילואים, כפי שהיא באה לידי ביטוי לאורך השנים בעמדות המשרתים ובתקשורת.

בעשורים האחרונים ניתן לזהות שינוי משמעותי ביחס הציבור לשירות המילואים, ועל כן מטרת המחקר הייתה לבחון את הגורמים לעיצובו של מודל המילואים כפי שהוא כיום בכל הקשור לנושא הפיצוי והתגמול, על-מנת לבחון את המשמעויות הנגזרות מהשתנות התפיסה.

היחס בין תגמול סמלי לחומרי נבחן באמצעות סקירת תפיסותיהם של משרתי המילואים כפי שהשתקפו לאורך השנים וניתוח היסטורי-תקשורתי של כתבות שהתפרסמו בנושא בתקשורת הממוסדת לאורך השנים.

מדמי קיום לשכר - מודלים, תפיסות ופרקטיקות של תגמול חיילי החובה / מידד אבידר

המחקר מתמקד בשיח הארגוני והציבורי בנוגע לדמי הקיום של חיילי החובה. עד לשנות האלפיים דמי הקיום לא היו נושא לדיון בתוך ומחוץ לצבא. מתחילת העשור הקודם

ובעיקר לאחר מחאת 2011, דמי הקיום הפכו לנושא רלוונטי אשר נידון בתוך הצבא ומחוצה לו בזירות חברתיות שונות.

לשם מיפוי של השיחים השונים ומערכת היחסים ביניהם, נעשה שימוש בכמה מקורות: מחאות חיילי חובה ברשת, דיונים בתוך הצבא, הצעות חוק בנושא זה¹ ושירות החובה, ניתוח שניוני של סקרי עמדות, קבוצות מיקוד וסקירת ספרות רלוונטית.

ממצאי המחקר מעלים שלושה שיחים שונים המשתלבים ולעיתים מתנגשים: שיח הוגנות/”צבא העם”, שיח צדק חלוקתי ושיח תעסוקתי.

צבא (חוב)עם: שיח כלכלי-ביטחוני באמצעי המדיה החברתית / שירה ריבנאי-בהיר

המאמר מציג מחקר שמטרתו לפענח את מאפייני השיח הכלכלי-ביטחוני של חיילי חובה כפי שהוא מתקיים בזירת המדיה החברתית.

מעקב אחר השיח במדיה החברתית מאפשר ללמוד על אודות האופן שבו נתפס הצבא בשיח הכלכלי הרחב, שאיננו דן בהכרח בסוגיות המסורתיות. המחקר מתמקד בבחינת התפיסות המובעות ברשת החברתית כלפי שירות החובה וכן בתפיסות רחבות על אודות התנהלותו הכלכלית של צה”ל.

המתודולוגיה במחקר מבוססת על ניתוח איכותני של שיח ברשתות החברתיות וטוען, בין היתר, כי **אוכלוסיית המשרתים בחובה מתגבשת כמגזר בעל זהות מעמדית-כלכלית** וכי מנקודת מבט כלכלית (המשתקפת באתרי המדיה החברתית) צבא החובה ושירות החובה הולכים ונתפסים לעיתים קרובות כנטל כלכלי.

תפיסת ההתנהלות המשאבית של צה”ל במבצע “צוק איתן” - הבנות ומשמעויות ל”יום שאחרי” / מיכל פרנקל

על פניו, במצב לחימה נתפס שיח כלכלי או משאבי כ”פחות לגיטימי” או פחות “בוער” לדיון ציבורי.

עם זאת, שינויים באופי הלחימה, לצד התחזקותו של סדר היום החברתי והמשך העיסוק בגודל התקציב הביטחוני, מייצרים הקשר חדש לדיון בנושא הכלכלי סביב לחימות (לפניהן, תוך-כדי התרחשותן ובסיומן). במחקר נבחן האופן שבו נתפסה התנהלות המשאבית של צה”ל לאורך מבצע “צוק איתן” כחקר מקרה בוחן, ובמסגרתו מוצגות תובנות ומשמעויות רלוונטיות לארגון.

מטרת המחקר היא לסייע בהבנת הדיון הציבורי המתקיים בנושא זה בחברה הישראלית, במיוחד לאור ההבנה כי “היום שאחרי” נושא עימו דיון ציבורי סוער סביב מחירי המערכה - לא רק בנפש (מות חיילים ואזרחים) אלא גם בהיבטים משאביים.

המחקר התבסס על ניתוח הדיון הציבורי שהתקיים בתקשורת הממוסדת סביב מבצע "צוק איתן" בהקשרים של משאבים כלכליים. המחקר מציע תובנות מרכזיות המשרטטות כיצד השיח הפרשני בחברה על אודות תעדוף וצמצום משאבי מחלחל ממצבי השגרה גם לתוך מציאות של חירום ולחימה.

חשיבה כלכלית בעת צמצום משאבי - השלכות למנהיגות הצבאית / שרית טובי

המאמר מציג מחקר המנסה לפענח היבטים של חשיבה כלכלית בתפיסת המנהיגות של מפקדים ולדון בהשלכותיה לתחום המנהיגות ולתפיסת המנהיגות. במחקר נבחנות התפיסות של מפקדים ביחס לחיבור שבין כלכלה לעשייה הצבאית, האופן שבו מפקדים מיישמים חשיבה כלכלית וההקשרים שבהם חשיבה זו מקבלת ביטוי בעשייתם (אם בכלל).

עוד נבחנות ההשלכות של כל אלו על המנהיגות הצבאית: מרכיביה, העקרונות העומדים בבסיסה, האתוסים הנקשרים בה וכדומה, מתוך הנחה כי **חשיבה כלכלית נדונה בדיון הפנימי גם כסותרת את המנהיגות הצבאית הקלאסית/מסורתית** כיוון שהיא מחייבת ויתור (על משאבים, על משימות) בעוד מנהיגותם של מפקדים נבחנת דווקא על-פי השגה והרחבה של משאבים, של משימות ושל כוח אדם. מנהיגות בצבא מקושרת לרוב עם יכולת ניהול ולכן פעולה של מפקדים מתוך שיקולים כלכליים יכולה להיתפס כמפרה את האיזון שבין ניהול ובין מנהיגות, מנוגדת לערכים צבאיים ומכאן גם שוחקת את מקורות ההנעה של מפקדים.

המחקר מתבסס על ראיונות עם מפקדים בצה"ל בדרגת סא"ל ואל"ם המייצגים את הזרועות, האגפים והחילות השונים בצה"ל.

"גבולות חברת השוק": חווית השירות של מג"דים בצה"ל בהקשרים חברתיים-כלכליים / ליאת שמש ואילת סיוון-עוז

מטרת המחקר היא להעמיק בתופעה שמתהווה בקרב מפקדים לוחמים ונוגעת לשינוי שחל בחוזה הלא כתוב בינם ובין המערכת הצבאית. שינוי זה מתכתב עם סדרי העדיפויות המשתנים בתוך הצבא ובכלל זה הדיון על אודות תפיסת ההפעלה של צבא היבשה והכוח המתמרן, אך גם עם שינויים החלים בחברה ובראשם התחזקות השיח המעמדי והכלכלי.

במסגרת המחקר מבקשות הכותבות להתמקד בהשפעת התהליכים הללו על התודעה ועל ההווה של המפקדים הלוחמים ביבשה ולהבין כיצד הם מספרים את סיפור חייהם דרך הקשרים של מעמד, של יוקרה, של מימוש עצמי ושל משאבים. נקודת המבט שבה מתמקד המחקר היא פנים-צבאית, השואפת להבין את השפעתם של תהליכים

חברתיים על קבוצה מסוימת של מפקדים בשדה ומתוך כך לנסות למקם את השינויים בתוך הקשר רחב יותר של התהוותם של כללי משחק נוספים וחדשים בין המפקד הלוחם ובין המערכת הצבאית.

המחקר מתבסס על ראיונות עומק עם מפקדים בדרג הסא"ל ביחידות שדה וכן על נייר עמדה שניסחו הכותבות ב-2014 ואשר התבסס על החוויות שלהן כיועצות ארגוניות בדרג השדה.

שיח מוסדי-תעסוקתי בארגון צבאי עתיר ידע / אלמוג זילברברג ולימור פומרנץ

המאמר בוחן את מקומם של היבטים חומריים בקרב משרתי קבע על בסיס ניתוח שניוני של סקר עמדות משרתי הקבע של אגף מודיעין (אמ"ן). הסקר העיתי, שנערך מאז 2001, מספק תמונה מקיפה של תפיסות הפרט כלפי שירות הקבע. בין הנושאים הנבחנים: שביעות הרצון מהשירות וממרכיביו השונים, נכונות להמשך שירות, מסוגלות תעסוקתית (מבחינת עניין, יוקרה ושכר) ועמדות כלפי מדיניות כוח אדם (קידום, תמריצים).

ממצאי הסקרים (לאורך השנים ובפילוח למגזרים) נדונים במאמר **לאור מודל ה-I/O, המבחין בין שני מודלים כוללניים להבנת השירות בצבא הקבע, לפי ההמשגה של Moskos**: המודל המוסדי (Institution) והמודל התעסוקתי (Occupation). במודל המוסדי המוטיבציה לשירות הצבאי מבוססת על מושגים של כבוד, שליחות ומדינה ומודגשת מאוד ההבחנה בין "שירות" ובין "משלח יד" (הבחנה שמתבטאת, בין היתר, באופיו של השירות: טוטליות, סיכון חיים וכדומה). במודל התעסוקתי ההנחה היא שהשירות בקבע הוא עיסוק לכל דבר, ועל כן מתקיימים בו עקרונות שוק העבודה (תגמול לפי אפקטיביות, תגמול חומרי כצורת התגמול העיקרית). מודל ה-I/O מאפשר לבחון את עמדות משרתי הקבע באמ"ן דרך משקפיים תיאורטיות הממשיגות את הזיקות שבין המוטיבציות של הפרט ובין אופיו של הארגון הצבאי.

ממצאי המחקר מלמדים כי תפיסותיהם ועמדותיהם של משרתי הקבע באמ"ן משקפות **שילוב של שיח תעסוקתי ושיח מוסדי**, המתבטא באופן ייחודי במגזרים תעסוקתיים שונים ובזיקה למאפייני החוזה הלא פורמלי המסדיר את שירותם, הכולל את ההון התעסוקתי שלהם, מאפייני התפקידים, הציפיות ועוד.

חדירות הגבולות הכלכליים של צה"ל: המקרה של מיקור חוץ במערך הלוגיסטי / ענת וולדמן

פעולת הצבא בניהול מערכי הלוגיסטיים נעה באופן קבוע על הציר שבין קיום משק עצמאי פנימי ובין הסתמכות על משאבים חיצוניים. אי לכך, בין הצבא ובין המגזר

העסקי מתקיימת מערכת יחסים המצויה בתהליך שינוי ארוך שנים, שעניינה הוא מתן מענה לוגיסטי לצבא דרך מיקור חוץ.

במאמר תוצג סקירת ספרות על תהליכי מיקור החוץ בצבא מנקודת המבט הלוגיסטית; יוצגו המורכבויות העולות מהמציאות בתווך שבין השיקולים המבצעיים לכלכליים; ויועלו שאלות להמשך המחקר והדיון לטובת הבנה טובה יותר של תחום מיקור החוץ במערך הלוגיסטי.

ה. על הכותבות ועל הכותבים (לפי סדר הא"ב)

אבידור מידד - חוקר במכון המחקר היישומי למדעי ההתנהגות במחלקת מדעי התנהגות של צה"ל ומשמש כראש מדור לחימה ומעטפת לחימה. בעבר שימש כראש תחום מחקרי צבא חובה. בעל תואר שני בסוציולוגיה ואנתרופולוגיה במגמה הארגונית מאוניברסיטת חיפה. שוקד בימים אלו על עבודת דוקטורט באוניברסיטת בר-אילן העוסקת בתמורות במאפייני הגבריות הצבאית לאור שינויים במאפייני המלחמות. מחקריו עוסקים בתמורות במאפייני המלחמה, דת וצבא, מגדר וצבא, גבריות צבאית, מחאות חיילי חובה, שיח כלכלי בשירות החובה ותמורות במודל שירות החובה.

וולדמן ענת - משרתת כיום במכון הצבאי למחקר יישומי כראש מדור מחקר משא"ן. בעת כתיבת קובץ המאמרים, ביצעה תפקיד כראש מדור מחקר באגף הטכנולוגיה והלוגיסטיקה של צה"ל. בעלת תואר שני בפסיכולוגיה חברתית מאוניברסיטת בן גוריון.

זילברברג אלמוג - סטודנט לתואר מוסמך בפסיכולוגיה חברתית באוניברסיטת תל אביב, עוסק בתחום יחסים בין קבוצות. בשירותו הצבאי היה עתודאי בתחום מחקר בענף מדעי התנהגות בחיל המודיעין.

טובי שרית - ראש מדור מחקר בבית הספר לפיתוח מנהיגות. שימשה בעבר חוקרת בפרויקט צבא-חברה בענף מחקר בממד"ה. בעלת תואר שני בפסיכולוגיה חברתית מאוניברסיטת בן גוריון.

טיארג'אן-אור רוני - ראש מרכז הסיקור הצה"לי בממד"ה, תלמיד לתואר שלישי באוניברסיטת שטרסבורג ועובד כחוקר עצמאי וכיועץ לתהליכי מחקר יישומי בארגונים גדולים בתחום האקדמי, החינוכי, המוניציפאלי והעסקי. חבר הוועד המנהל של אגודת חוקרי צבא-חברה בישראל וחבר הוועד המנהל של האגודה הסוציולוגית הישראלית.

משה רינת - מרצה וחוקרת בסוציולוגיה ואנתרופולוגיה. בעלת תואר שני וכיום דוקטורנטית באוניברסיטת בר-אילן במחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה. תחומי התמחותה הראשיים הם: יחסי צבא-חברה בישראל, גיוון חברתי ותרבותי בארגונים ומחקר יישומי. בשנים האחרונות שימשה כראש תחום מחקר יחסי חברה-צבא

במחלקת מדעי ההתנהגות בצה"ל ופיתחה את תחום הידע צבא בכלכלה.

סיון איילת - יועצת ארגונית ומנחת קבוצות. בוגרת תואר שני בחוג לסוציולוגיה בהרצופים (מגמת לימודי הארגון) ובעלת תואר ראשון בחוגים לסוציולוגיה וחינוך. בשנים האחרונות שירתה כיועצת ארגונית בצה"ל ביחידות שדה. בתפקידה האחרון שימשה יועצת המרכז הלאומי לאימונים ביבשה וכיועצת אוגדת מילואים ולקחה חלק בעבודות מטה חוצות יחידות שעסקו במערך המילואים.

ספיר לירז - סוציולוגית ארגונית ודוקטורנטית בחוג למדע המדינה באוניברסיטת תל אביב. חוקרת במרכז למדעי ההתנהגות של צה"ל. תחומי מחקר מרכזיים: ההיבט הכלכלי-חברתי של עולם המילואים, השפעת הטכנולוגיה על האדם והארגון ותפיסת איום הסייבר.

ד"ר ספראי מוטי - מרצה וחוקר יישומי המתמחה בסוציולוגיה ופסיכולוגיה ארגונית ובשיטות מחקר, מדידה והערכה. בתפקידו האחרון בצה"ל שימש כרמ"ד מחקרי צבא הקבע במשך שש שנים וליווה שינויים במודל העסקת משרתי קבע. בתפקידיו הקודמים שירת באמ"ן ובענף מחקר בממד"ה.

פומרנץ לימור - משמשת ראש פרויקט המחקר בתחום יחסי צבא-חברה במרכז למדעי ההתנהגות בצה"ל. לפני כן מילאה שורה של תפקידי מחקר באגף המודיעין, אגף הטכנולוגיה והלוגיסטיקה וענף מחקר של ממד"ה. בעלת תואר שני בפסיכולוגיה חברתית-ארגונית מאוניברסיטת בר-אילן ודוקטורנטית בתוכנית ללימודי מגדר באוניברסיטה זו.

פרידמן בן שלום הושע - קצין מילואים ראשי בצה"ל בדרגת תא"ל בין השנים 2012–2017. בעברו שימש כמפקד חטיבת כרמלי במילואים ובמגוון תפקידי פיקוד. ביום העצמאות למדינת ישראל, שנת 2011, נבחר פרידמן להדליק משואה בטקס הדלקת המשואות בהר הרצל על פועלו כאיש מילואים. היה ממייסדי הקיבוץ העירוני בית ישראל 'בשכונת גילה בירושלים, בו הוא תושב וחבר עד מועד כתיבת שורות אלה. הקים בקיבוץ את המכينة הקדם-צבאית 'בית ישראל' והוא המנהל אותה.

פרנקל מיכל - ראש מדור מחקר ופיתוח בענף מדעי ההתנהגות שבאגף המודיעין בצה"ל. בעת כתיבת המאמר שימשה חוקרת במדור מחקר צבא הקבע השייך לענף מחקר במחלקת מדעי ההתנהגות של צה"ל. בעלת תואר שני בסוציולוגיה ארגונית מטעם אוניברסיטת חיפה וכיום היא דוקטורנטית במחלקה למדע, טכנולוגיה וחברה באוניברסיטת בר-אילן.

ריבנאי-בהיר שירה - חוקרת המתמחה בסוציולוגיה של האינטרנט ובשיטות מחקר

לניתוח רשתות חברתיות מקוונות. דוקטורנטית בחוג לסוציולוגיה באוניברסיטת בן גוריון. בתפקידה הנוכחי משמשת חוקרת בתחום יחסי צבא חברה במכון המחקר של ממד"ה, המתמחה במאפייני הפעולה במרחב המקוון ובמאפייני הפעולה בזירה המשפטית.

שמש ליאת - יועצת ארגונית בצה"ל. משמשת כיום ראש ענף הערכת קצונה בכירה בממד"ה. במרבית שירותה הצבאי שירתה ביחידות שדה. בוגרת תואר שני במנהל עסקים והתנהגות ארגונית ובעלת תואר ראשון בכלכלה. בשירותה ביחידות שדה, עסקה, בין השאר, בהשפעה ההדדית של סוגיות סוציולוגיות והתנהגותיות בקרב אוכלוסיות המשרתים (קבע, חובה ומילואים) על הארגון ומשימותיו.